

Список літератури

1. Бучкарик М. С. Справочник судового повара. Под общей ред. доц. И. В. Белокопя. 4-е изд., перераб. и доп. / М. С. Бучкарик, В. Д. Тимофеева, З. А. Ченгал. — Одесса, «Маяк», 1988. — 294 с.
2. Гарбар Г. А. Розвиток соціокультурного інституту гостинності в українському туризмі 60-х — 80-х рр. ХХ століття (на матеріалі Миколаївської області) : моногр. / Г. А. Гарбар. — Миколаїв, Вид-во Південнослов'янського інституту Київського славістичного університету, 2007. — 267 с.
3. Мельничук О. Словник іншомовних слів. Видання друге виправл. / За заг. ред. академіка О. С. Мельничука. — К. : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1985. — 968с.
4. Осипова О. Я. Транспортное обслуживание туристов / О. Я. Осипова. — М. : Академия, 2006. — 384 с.
5. Пуцентейло П. Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємства [Електронний ресурс] / П. Пуцентейло. — Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/pucentejlo13.htm — Назва з екрана.
6. Сенин В. С. Организация международного туризма [Электронный ресурс] / В. Сенин. — Режим доступу: http://tourlib.net/books_tourism/senin_pril16.ht — Назва з екрана.
7. Яновський П. О. Пасажирські перевезення: навч. посіб. / П. О. Яновський. — К. : НАУ, 2008. — 469 с.
8. Carnival Corporation & PLC [Electronic source]: Про круїзи. — Mode of access: <https://www.carnivalcompliance.com/> — Title show screen.
9. Crystal Cruises [Electronic source]. — Mode of access: <http://www.crystalcruises.com/>. — Title show screen.
10. Holland America Line [Electronic source]. — Mode of access: <http://astartagroup.ru/cruise/company/ship/?id=42>. — Title show screen.
11. MSC Crociere [Electronic source]: Про круїзи. — Mode of access: http://www.msccrociere.it/it_it/Homepage.aspx. — Title show screen
12. P&O Cruises [Electronic source]. — Mode of access: www.pocruises.com. — Title show screen.
13. Princess Cruises [Electronic source] — Mode of access: <http://www.princess.com>. — Title show screen.
14. Магазин круизов и пушешвий [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cruiseshop.com.ua/onboard/pitanie.html> — Назва з екрана.
15. Туристична компанія Антарес Тур: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.antares-tour.com. — Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 14.11.2013 р.

УДК 003.31.34:316.773.2

В. М. ШКУРКІНА

**УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГРАФІЧНИХ ФОРМ
ЗНАКІВ-СИМВОЛІВ (НА ПРИКЛАДІ КЛИНОПИСУ,
ЕГИПЕТСЬКИХ ТА КИТАЙСЬКИХ ІЄРОГЛІФІВ)**

Здійснено історичний аналіз чинників, що сприяли виникненню символічних засобів фіксації інформації та найдавніших систем письма — єгипетської, шумерської, індійської, китайської. Визначено умови виникнення перших графічних форм знакових систем.

Ключові слова: знак, інформація, символ, руна, міф.

Проведен исторический анализ факторов, способствовавших появлению символических средств фиксации информации и древнейших систем письма — египетской, шумерской, индийской, китайской. Определены условия возникновения первых графических форм знаковых систем.

Ключевые слова: знак, информация, символ, руна, миф.

An historical analysis of the factors that contributed to the emergence of symbolic data recording and oldest writing systems — Egyptian, Sumerian, Indian, Chinese is given. The conditions of occurrence of the first graphical forms of sign systems are defined.

Key words: sign, information, symbol, rune, myth.

У період стрімкого розвитку інформаційного суспільства необхідність дослідження еволюції знакових форм фіксації інформації — невід’ємна умова винайдення досконаліших засобів її накопичення, зберігання та розповсюдження. Одним з важливих історичних джерел дослідження особливостей виникнення перших знакових форм фіксації інформації є стародавні міфи. Їх вивчення дозволяє визначити об’єктивні чинники, що сприяли виникненню писемності в різних народів світу, подібне та відмінне в процесі виникнення різних знакових систем фіксації інформації.

Дослідження еволюції стародавніх засобів фіксування інформації на матеріальному носії свідчить, що найефективнішими з них були вузлики, петрогліфи, клинопис, єгипетські та китайські ієрогліфи, деванагарі, гексаграми «Книги змін» та ін. Вузликові засоби комунікації існували в різних народів, але мали відмінні назви: у слов’ян — «наузи», у інків — «кіпу», в жителів острова Пасхи — «вам пум». Однак за конструктивною формою та змістовим зображенням вони є подібними. Вузликове письмо «цзе-шен» було відоме і в стародавньому Китаї. Популярності вузликові засоби фіксації інформації набули також у латишів, карелів і фінів, де й нині знаходять клубки (протокниги) з вузликовими письментами [19].

Суттєве збільшення обсягів соціальної інформації стимулювало необхідність пошуку досконаліших та інформаційно ємніших засобів її фіксації та передання більшій кількості реципієнтів. Виникають різні види знакових систем письма: у шумерів — клинопис; китайців — гексаграми («Книга змін»), індійців — деванагарі та ієрогліфи; слов’ян — «черти-різи» (руниця); тюрків — руни, скандинавів — огамічне письмо й руни та ін.

Умови розвитку стародавніх засобів фіксації інформації та виникнення перших видів документів досліджували В. Німчук, А. Платов, Г. Лозко, Б. Семіновкер, А. Соколов, Ю. Столярів, В. Чудінов та ін. У цій статті проаналізовано умови виникнення графічних форм первинних писемних знаків.

Мета статті — визначити умови виникнення перших графічних знаків як засобів фіксації інформації на прикладі клинопису, єгипетських і китайських ієрогліфів та деванагарі.

Знакові засоби фіксації інформації в процесі їх еволюції подолали декілька етапів трансформації, спрямованих на суттєве підвищення їх інформаційної ємності. Обсяг інформаційного контенту, який передавався одним графічним знаком, змінювався таким чином: фраза — знак-символ — склад — звук. Поступове вдосконалення технологій кодування та декодування інформації вможливило виникнення феномену масового опанування технік письма та читання, однак були втрачені можливості ємного кодування великих обсягів символічної інформації. Поширення графічного літерно-звукового способу комунікації зумовило збільшення обсягів писемних текстів, було втрачено розвинуті навички сприйняття й усвідомлення інформації правою півкулею, домінування лінійного способу передавання інформації з активною лівою півкулею гальмував розвиток ефективної символічної комунікації. Втрата знань щодо особливостей фіксації цілих життєвих ситуацій одним знаком спричинила виникнення колосальних обсягів графічної інформації, в якій «тоне» все людство. Протягом двох тисячоліть не змінювався тип письма, в сучасних умовах електронних технологій звуко-літерне письмо є проблемою, точкою біфуркації, що може призвести до інформаційного хаосу або зумовити в разі розроблення нового типу кодування інформації еволюцію соціальної системи. Тому необхідним є відродження ефективних знаково-символьних форм кодування інформації та створення на їх основі нових, які допоможуть фіксувати її постійно зростаючі обсяги.

Дослідники історії писемності виокремлюють чотири основні типи письма [10]: піктографічне, ідеографічне, складове, літерно-звукове. Однак ця класифікація є умовою, оскільки жоден з означених типів не існував у «чистому» вигляді і мав у своєму складі елементи іншого типу письма [17]. Наприклад, у піктографії вже започатковано ідеографію, а в ідеографічному письмі виявляються численні елементи складового та літерно-звукового письма. У свою чергу, літерно-звукове письмо часто використовується в текстах з ідеографічними знаками-цифрами, математичними, фізичними та хімічними формулами та ін. Але такий поділ унеможливляє простежити послідовність і спадкоємність основних етапів еволюції писемності, виявити своєрідність формування її основних типів і таким чином сформулювати загальну картину становлення та розвитку графічних знаків.

В. А. Істрін подає оригінальну класифікацію типів письма, яка містить п'ять різновидів: фразографія — найдавніший тип, що передає за допомогою символічних знаків зміст цілих повідомлень без графічного розмежування їх на окремі слова; логографія — графічні знаки, що передають окремі слова; морфемографія — тип письма, що виник на основі логографічного для передавання графічними

знаками найменших значущих частин слова — морфем; силабографія або складове письмо, знаки якого означають окремі склади; фонографія — це графічні знаки, які позначають зазвичай фонему як типові звуки [5].

Згідно з іншою класифікацією, еволюцію систем письма ілюструє в такій схемі: предписемність — семасіографія — найдавніші умовні знаки, піктографія й примітивна ідеографія; власне письмо: фонографія, яка має такі різновиди: словесно-складове; складове; літерне письмо [10].

З метою дослідження особливостей умов виникнення графічних форм знаково-символьної комунікації необхідно детальніше розглянути зразки стародавніх типів письма — фразеологічного, ідеографічного та складового, проаналізувати умови зародження первинних графічних знаків як засобів зберігання та передавання інформації. Найдавніші з них — єгипетські ієрогліфи, клинопис, деванагарі, китайські гексаграми, огам, руни. Первинні єгипетські ієрогліфи, деванагарі, китайські гексаграми (риси яо) фіксували переважно сакральну інформацію, пов'язану з космогонічним знанням. Клинопис використовувався для передавання як побутових, так і сакральних повідомлень.

Виникнення писемності всі народи пов'язували з провидінням богів, тому до перших знаків ставилися з повагою і благоговінням. Своєрідність спілкування в міфолого-релігійному середовищі полягала в неконвенціональному сприйнятті знакових форм, що зумовило фідейстичне ставлення вірян до знака. Символічні імена винахідників письма зберегли для нас міфи (Тот, Сарасваті, Одін, Огам та інші). Необхідність фіксувати інформацію виникала в людей, які протягом життя накопичували великий обсяг інформації й мали містичний досвід: мудреців, брахманів, жерців, волхвів. Високий рівень їхньої досвідченості в питаннях життя та смерті зумовив розроблення спрощених форм передавання інформації для усвідомлення іншими, тому вони створювали емні інформаційні повідомлення, а саме: міфи, легенди, казки, притчі, коани та ін. Тривалий час набуті соціумом життєві мудрості передавалися з покоління в покоління в усній формі. Накопичення численних інформативних форм (міфів, легенд та ін.) зумовило необхідність збереження і передавання знань іншому поколінню. Так з'являлися мудреці — фундатори первинної писемності, які створювали перші знаки та наносили їх на камінь або дерево, тобто на той матеріал, що був доступним. Вирізати знаки на камені або дереві достатньо складно, тому вони відбирали найважливішу на їхній погляд інформацію і кожен знак наповнювали певними смислами. Прикладами є єгипетські ієрогліфи, гексаграми китайської «Книги змін», деванагарі, огамічні та рунічні знаки. Найважливіші знання про життя та смерть мудреці залишали у формі закодованої інформації — знаках, потім знаходили учнів і навчали їх розкодувати накреслене.

Так виникла таємнича інформація, оскільки знак без розкодування є загадкою. Це підтверджують і назви самих знаків: «руна» — перекладається як таємниця, «ієрогліф» — мова богів, «деванагарі» — знаки Деви (Дева — бог). Із часом життя винахідників письма ставало міфом, легендою, а вони набували статус богів. Таких прикладів достатньо в історії міфології: бог Тот у Єгипті та його дружина (сестра) богиня Сешат (писар) відкрили світові єгипетські ієрогліфи; Сарасваті — богиня мови, згідно з легендою, створила деванагарі, свідчення її існування знаходять ще в харашпській цивілізації (річка Сарасваті й однойменна богиня мови («вачі»); скандинавський бог Один, згідно з легендою, накреслив перші рунічні знаки та ін. Тих, хто вмів розкодувати знаки, називали посланцями богів, а таємну інформацію про небуденне життя — священною, або сакральною. «Писар, вишуканий серцем, терплячий у судженнях, словам якого радіють, коли їх чують, досвідчений в ієрогліфах. Немає нічого, чого б він не знав. Він перший і в доблесті, і в мистецтві в богині Сешат... Шляхетний, розумний, посвячений у знання» (з папірису Анастасі) [1].

Зародження ієрогліфічного письма сягає доісторичної епохи і пов'язане з подіями «дописемних» часів, дослідити які вможливило аналіз численних міфів та переказів. Поняття «ієрогліфіка» (грец. «hier s» — «священний» і «glyphe» — «те, що вирізане», тобто священні вирізані знаки) трапляється в грецьких авторів уже в V ст. до н. е. як вільний переклад з єгипетської мови, що означає «письмо — слова Бога». Єгипетське ієрогліфічне письмо виникло в IV тисячолітті до н. е., воно є змішаним варіантом піктографічного та рисового креслення знаків й існувало понад сорок чотири століття: 394 роком н. е. датується останній відомий ієрогліфічний напис. Стародавні єгиптяни називали свої ієрогліфи «мовою богів». Є легенди, що перші єгипетські аннали написані ще до Потопу богом писемності Джехуті або Тотом. Писемність була винайдена ним і називалася «слова бога». Єгипетська легенда свідчить, що бог Тот задовго до Потопу накреслив на таблиці ієрогліфи, або священні зображення, які були принципами всіх знань. Єгиптяни розуміли, що знання, передане Богом, не передбачає дискурсивного мислення і повинно виражатися в простій і непорушній формі [9].

Графічні форми ієрогліфів є частково зображенням піктографічних та ідеографічних знаків. Піктографічні знаки — знаки-образи, однак відрізняються від звичайних піктограм, наскельних зображень, символічним змістом. У період зародження єгипетський ієрогліф був засобом фідеїстичної комунікації: неконвенціональне сприйняття знака єгиптянами створювало умови для передавання сакральної інформації. Особливого значення єгиптяни надавали життю після смерті, тому первинна фіксована інформація стосувалася передусім питань гармонійного переходу з одного світу в інший. Сакральні знання кодувалися в ієрогліфи, які в символічній формі демонстрували

людині, як здійснити перехід в інший світ. Тобто першим «читачем» була душа, якій потрібні підказки, щоб пройти між світами.

Своєрідність фідеїстичних знаків-символів полягає в тому, що в процесі комунікації віряни надають знакам трансцендентних властивостей — магічності, святості, належності до потойбічного світу. Н. Б. Мічковська виокремила особливості, які відрізняють фідеїстичну комунікацію від інших видів. По-перше, фідеїстичні знаки використовуються в найважливіших, нерідко критичних ситуаціях у житті вірянина. По-друге, особливий драматизм і напруженість у комунікації, що передбачає фідеїстичний знак-символ, пов'язані з тим, що людина звертається до вищих сил, невидимих і непізнаваних [7]. Тобто єгипетський ієрогліф — це знак-символ, створений за легендою богом Тотом для передавання сакрального знання щодо способів установаження комунікаційних контактів із потойбічним світом. Ієрогліфічні єгипетські знаки нині не використовуються, особливості фідеїстичної комунікації з єгипетськими богами втрачені, як і техніки розкодування багатьох ієрогліфічних знакових комплексів. Однак особливими досягненнями винахідників єгипетського ієрогліфа є, по-перше, факт створення знака-символа, по-друге, розроблення знаково-символьної системи для донесення інформації віддаленому адресатові, з яким неможливо встановити усну комунікацію, тому потрібен знак-символ як комунікат-посередник.

Не менш унікальними сакральними засобами фіксації інформації є деванагарі. Згідно з легендою, Сарасваті (богиня, річка в хараппській цивілізації), дружина Брахми, богиня всіх наук, пов'язаних із творчістю, одне з її імен, — «Вач» (що означає «слово»), винайшла мову санскрит і писемність деванагарі. Кожне слово, написане знаками деванагарі, має своє сакральне значення. У матриархальні часи найдосвідченішими були діви-жінки, вони в ритуальному танці, на горі мовою тіла «розповідали» міфічні історії, і жіночі силуети стали основою графічного зображення знаків «дева-на-гарі». Цим пояснюється і наявність верхньої рисочки в кожного знака, оскільки в танці жінка одну з рук постійно підіймала в гору. Мистецтва танцю деванагарі й нині навчають у сучасній Індії.

प्राणा उपधेहि

Рис. 1. Деванагарі — знаки і танець-комунікація

Нині санскрит — це не «мертва» мова, його справедливо вважають мовою освіченого населення й використовують для релігійних

диспутів та, подібно до латині в Європі, є науковою мовою — на його основі побудована вся термінологія Джйотиш (ведична астрологія), Аюрведи (деванагарі — «наука життя»), інших ведичних наук, які нині відроджуються. Санскритський алфавіт деванагарі є також алфавітом хінді й інших сучасних мов північної Індії [16]. Санскрит як мова належить до індо-європейської мовної групи і є однією з найдавніших у світі; це основа сакральної індійської літератури, священних текстів, мантр і ритуалів ведизму, індуїзму, джайнізму, частково — буддизму.

До найдавніших систем писемності також належить шумерський клинопис. У процесі пошуку свідчень про винахідників шумерського письма слід звернутися до міфічної складової шумерської культури. Шумерський пантеон богів поділявся на групи, головна з них відома як «Великі Боги» — складалася з 50-ти богів і, згідно з віруваннями шумерів, керувала людством. За писемність відповідав Енкі (як і Сарасваті, він міфічно пов'язаний з водою) — повелитель прісних та підземних вод, творець і покровитель людства, умілець і маг, який навчав мистецтв молодших богів для того, щоб вони передали їх людям. Згідно з іншою, пізнішою шумерсько-вавилонською легендою, знаки писемності винайшов бог Набу — покровитель наук і переписувач заповідей богів, його символом був грифель. Його дружина Нісаба — спочатку богиня врожаю, пізніше — письмового мистецтва, чисел, науки, архітектури, астрономії [20].

На розвиток форми письмових знаків суттєво впливав інструмент — палички з очерету, які використовувалися для нанесення знаків на таблички із сирій глини. Початкові значки шумерського письма згодом трансформувалися в поєднання клиновидних знаків: сам вигнутий лист очерету має форму кут. Отже, спостереження за стовбуром та листям очерету надихнули шумерів на винахід форми писемності — клинопису.

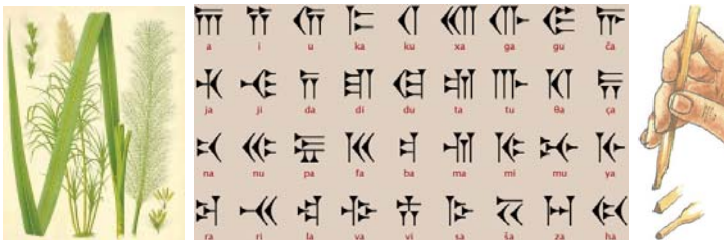

Рис. 2. Клинопис

Виникнення перших знаків-рис у китайців, відображено в легенді, згідно з якою створення китайських протоієрогліфів належить одному з міфічних «Трьох Владик» китайської давнини — Фу Сі, котрий правив Піднебесною з 2852 по 2737 р. до н. е. Прогулюючись по берегу річки Хуанхе, Владика Фу Сі побачив Велику Черепаху,

на спині (панцирі) якої знаходилися загадкові знаки. Мудрець сформував принципи єдності навколишнього буття і зафіксував їх у перших графічних знаках китайського письма — шести рисах яо, котрі об'єднав у 64 гексаграми, які згодом стали називатися «Каноном змін» або нині відомою «І-Цзин» — «Книгою змін» [21], яку використовували для ворожіння, прогнозування майбутніх подій. Нині це всесвітньо відома система ворожіння (представлена в друкованих виданнях та електронних програмах, он-лайн ворожінні). Гексаграми виконували функції символічного відображення всього, що відбувалося на Небі та Землі, тобто не як речі або явища самі по собі, а як процеси їх руху та перетворення; крім цього, вони асоціювалися з різними властивостями людей, тварин та рослин, природними явищами й родинними стосунками. Поширення рис «яо» зумовило заміну колишнього вузликowego письма на ієрогліфічне.

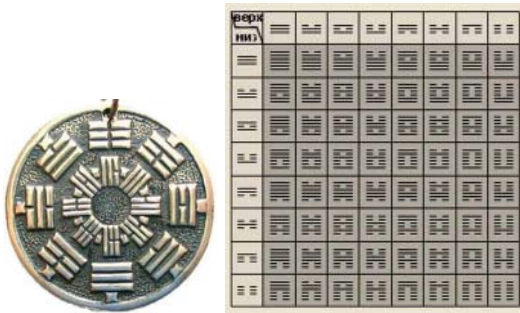

Рис. 3 Триграми та гексаграми «Книги змін»

Створення ж ієрогліфів як системи письма китайські міфи пов'язують з ім'ям іншого легендарного правителя Піднебесної, засновника Китайської імперії в XXV ст. до н. е., великого Жовтого Імператора — Хуан Ді, який згідно з переказами правив 100 років: з 2591 по 2491 до н. е. Саме імператор Хуан Ді віддав розпорядження своєму придворному чиновникові Цан Цзе створити першу систему китайського письма, і той, детально вивчивши сліди птахів і звірів, форми гілочок дерев, винайшов перші ієрогліфи. Відомий учений і каліграф епохи династії Тан Юй Шинань зазначав: «Цан Цзе створив шість видів ієрогліфічних рисок, узявши за зразок контури гір, і потоків річок, і морів, сліди драконів і змій, птахів і звірів» [3].

Відомий танський письменник і художник Цзан Янь Юань пояснив, як слід розуміти цей факт: «Небо не могло більше утримувати свої секрети від людей. Люди, навчившись писемності, вже могли розпізнавати небесні таємниці. Це схоже на щасливий акт провидіння, коли зерна проса самі сиплються з Неба». У легенді також зазначається, що завдяки китайським ієрогліфам «люди набули можливості пізнавати принципи й основні закони світоустрою. Злі духи більше

не могли так легко вводити в оману людей, тому вони плакали» [4]. Якщо уважніше розглянути хитросплетіння гілочок бамбука, то, як і Цан Цзе, можна побачити в них ієрогліфи.

Рис. 4. Природні форми ієрогліфів

Отже, аналіз особливостей виникнення первинних форм графічних знаків свідчить, що головним чинником їх створення було пізнання людиною навколишнього світу, генерування важливої для існування людства інформації та кодування її системою штучних символів, розробленою на основі вивчення природних явищ. Детальніший аналіз конструктивних форм первинних фіксованих комунікативних засобів уможливить відтворення еволюції найдавніших систем писемності, збагачення знання про їх особливості та комунікативні можливості, визначення резервів удосконалення сучасних знакових засобів кодування інформації.

Список літератури

1. «Божественные слова»: иероглиф, символ и мудрость писца. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ancient.gerodot.ru/topics/data/egypt/articles/egypt_article_13.htm. — Заглавие с экрана.
2. Гриневиц Г. С. Праславянская письменность. Результаты дешифровки / Г. С. Гриневиц. — Том 2, — М., 1999. — С. 15
3. История китайских иероглифов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.epochtimes.com.ua/ru/china/learn-chinese/kytajskye-yeroglyf-y-uh-znachenye-83191.html>. — Заглавие с экрана.
4. История китайских иероглифов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kitaionline.ru/interesting-about-china/168-razvitiie-kitajskoj-pismennosti-istoki-zarozhdeniya.html>. — Заглавие с экрана.
5. Истрин В. А. Возникновение и развитие письма / В. А. Истрин. — М. : Наука, 1965. — С. 36 — 46.
6. Лозко Г. Велесова Книга — Волховник / Г. Лозко. — Вінниця: Континент-Прим, 2004. — 504 с.
7. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — 672 с.

8. Німчук В. В. Київські глаголичні листки / В. В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1993. — 140 с.
9. Письменность древнего Египта. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.egyptolog.ru/pismennost/pismennost.htm>. — Заглавие с экрана.
10. Павленко Н. А. История письма / Н. А. Павленко. — Мн. : Вышэйшая школа, 1987. — С. 20
11. Платов А. В. Руническая магия / А. А. Платов. — М., 1994. — 236 с.
12. Свиридова И. И. Культура и история. Славянский мир / И. И. Свиридова. — М. : Индрик, 1997. — 272 с.
13. Семеновкер Б. А. Эволюция информационной деятельности. Рукописная информация. Ч. 1. / Б. А. Семеновкер. — М. : Пашков дом, 2009. — 248 с.
14. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособие / А. В. Соколов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
15. Столяров Ю. Н. Сущность информации: монография / Ю. Н. Столяров. — М., 2000. — 120 с.
16. Томас П. Индия. Эпос, легенды, мифы. / П. Томас.; пер. с англ. Н. Г. Краснодембская. — СПб. : Изд. группа «Евразия», 2000. — 320 с.
17. Фридрих И. История письма / пер. с нем. И. М. Дьяконова. — М. : Наука, 1979. — С. 169
18. Швецова-Водка Г. Н. Общая теория документа и книги: учеб. пособие / Г. Н. Швецова-Водка. — М. : Рыбари ; К. : Знания, 2009. — 487 с.
19. Шкуркіна В. М. Історія дорунічних знаків: вузликова комунікація / В. М. Шкуркіна // Вісн. Харк. Держ. Акад. культури: зб. наук пр. / Харк. держ. акад. культури. — Х., 2013. — Вип. 39. — С. 185–193.
20. Шумерский пантеон Богов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.blackmagicinfo.ru/Page-3.1277.htm>. — Заглавие с экрана.
21. Шуцкий Ю. К. Китайская классическая «Книга перемен» / Ю. К. Шуцкий. — М. : Наука, 1993. — 583 с.
22. Haeinsa Temple Janggyeong Panjeon, the Depositories for the Tripitaka Koreana Woodblocks [Electrone source]. — Mode access : http://whc.unesco.org/pg.cfm?cid=31&id_site=737. —Title from screen.

Надійшла до редколегії 02.12.2013 р.